

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑ Ι

Νικολάου Β. Τωμαδάκη, δ.Φ., τακτικοῦ καθηγητοῦ τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας τοῦ Ἀθηνῶν Πανεπιστημίου, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν. Τόμος Α΄, τεῦχος Β΄, ἔκδοσις δευτέρα. Μέρος τρίτον (Ἡ Βυζαντινὴ ποίησις).* Ἀθῆναι 1958, σελ. 159 - 366, 8ον μέγα.

Ὁ καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν Νικ. Β. Τωμαδάκης, ἐπανεκδίδων τὴν τῷ 1952 τὸ πρῶτον ἐκδοθεῖσαν Εἰσαγωγὴν αὐτοῦ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν, ἔφερεν ἥδη εἰς τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος τὸ δεύτερον τεῦχος τοῦ Α΄ τόμου, διαλαμβάνον περὶ τῆς Βυζαντινῆς Ποιήσεως. Ὡς ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ τεύχους τούτου ὁ συγγραφεὺς σημειοῖ, τὸ σύγγραμμα αὐτοῦ κυκλοφορεῖται «ἐπαρκῶς συγχρονισμένον, ἐπηξημένον καὶ βελτιωμένον» πρὸς χρῆσιν τῶν ἀκροατῶν του (φοιτητῶν) καὶ κατατόπισιν των ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς λογίας Βυζαντινῆς ποιήσεως. Οὐχ ἤττον τὸ βιβλίον εἶναι χρήσιμον εἰς πάντα λόγιον καὶ δὴ καὶ κληρικόν καὶ περὶ τὰ ἱερὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ γράμματα ἀσχολούμενον, ὥς ἐκ τῆς πρωτοτύπου ἐν αὐτῷ διαπραγματεύσεως πολλῶν ἐπὶ μέρους σημείων τῆς Βυζαντινῆς Ποιήσεως καὶ δὴ καὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ὑμνογραφίας καὶ ἐκ τῆς ἐν αὐτῷ συναγωγῆς τῆς πλουσίας ἐπὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφίας, εἰ καὶ ὁ σ. δηλοῖ, ὅτι θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν ὕλην διπλασιάζων τοῦλάχιστον αὐτήν. Τὸ βιβλίον προσφωνεῖται εἰς τὸν καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου, διδάσκαλον καὶ συμπολίτην τοῦ σ. Ἰωάννην Καλιτσουνάκην, ἐπὶ τῇ ὀγδοηκονταετηρίδι αὐτοῦ, συγκλείεται δὲ διὰ πίνακος κυρίων ὀνομάτων τῶν εἰς ἀμφοτέρα τὰ τεύχη τοῦ Α΄ τόμου, κεχωρισμένως δὲ τῶν ἑλληνικῶν καὶ τῶν ξένων (σσ. 346 - 359), διὰ πίνακος λέξεων καὶ πραγμάτων (σσ. 359 - 363) καὶ τέλος διὰ πίνακος περιεχομένων τοῦ Α΄ τόμου (σσ. 364 - 366). Τὸ μετὰ χειρὸς τεῦχος ἀποτελεῖ τὸ τρίτον Μέρος τῆς Εἰσαγωγῆς εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν, διαλαμβάνον, ὥς ἐδηλώθη, περὶ τῆς Βυζαντινῆς Ποιήσεως καὶ διαιρούμενον εἰς τρία Τμήματα. Ἐν τῷ πρώτῳ Τμήματι ὁ σ. διαπραγματεύεται τὸ θέμα «Θρησκευτικὴ καὶ λειτουργικὴ ποίησις» εἰς ἕξ κεφάλαια, ἐν οἷς ἐπὶ μέρους ἐξετάζει· α΄) ἐὰν ὑπῆρξε ποίησις εἰς τὸ Βυζάντιον, β΄) τὴν διάκρισιν ἐκκλησιαστικῆς καὶ θρησκευτικῆς ποιήσεως, γ΄) τὴν θρησκευτικὴν ποίησιν, δ΄) τὸ ἱερὸν ἐπίγραμμα, ε΄) τὴν ὕμνογραφίαν καὶ ς΄) τοὺς ποιητὰς καὶ ἐπιγραμματοποιούς. Ἐν τῷ δευτέρῳ Τμήματι διαπραγματεύεται τὸ θέμα «Τὸ πρόβλημα Ρωμανὸς» εἰς ἑννέα κεφάλαια, ἐν οἷς ἐπὶ μέρους ἐξετάζει· α΄) γενικὰ

περὶ Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ και τὴν βιβλιογραφίαν, β') βιογραφικὰ περὶ Ρ. τοῦ Μ., γ') τὸ ἔργον τοῦ Ρ. τοῦ Μ., δ') τὴν τεχνικὴν τῶν ὕμνων Ρ. τοῦ Μ., ε') θέματα, πηγὰς και θεολογίαν τοῦ ἔργου Ρ. τοῦ Μ., ς') τὸν Ρωμανὸν και τὸ Θέατρον, ζ') τὸν ἑσωτερικὸν διάλογον τῶν ὕμνων, η') περὶ τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου και τοῦ Ρωμανοῦ και θ') προβλήματα προκύπτοντα κατὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν ἔργων τοῦ Ρωμανοῦ. Τέλος ἐν τῷ τρίτῳ Τμήματι διαπραγματεύεται τὸ θέμα « Ἡ μορφὴ και τὸ θέμα » εἰς τρία κεφάλαια, ἐν οἷς ἐπὶ μέρους ἐξετάζει α') τὸ θέμα και τὴν γλῶσσαν, β') τὴν ρυθμοτονικὴν και τὸ μέλος και γ') τὸ περιεχόμενον και καταξίωσιν τῆς βυζαντινῆς και δὴ και τῆς ἐκκλησιαστικῆς λειτουργικῆς ποιήσεως. Ἐκ τῶν τριῶν τούτων Τμημάτων, ὡς φαίνεται και ἐκ τῆς εἰς κεφάλαια διαιρέσεως τῆς ὕλης, τὸ δεύτερον, ἀφορῶν εἰς τὸν Ρωμανὸν και τὸ ἔργον αὐτοῦ, εἶναι τὸ ἐκτενέστερον (σ. 227 - 308), περιέχον νέον ὕλικόν, κατόπιν τῆς κριτικῆς και ἐκδοτικῆς ἐργασίας (« Ἡ ἀθηναϊκὴ ἔκδοσις », σ. 303) τοῦ σ. και τῆς περὶ αὐτὸν ὁμάδος φιλολόγων και φοιτητῶν, μαθητῶν αὐτοῦ¹.

Ταῦτα ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ μετὰ χεῖρας τεύχους, ἐν τῷ ὁποίῳ βλέπει ὁ ἀναγνώστης τὴν πληθύν και τὴν σπουδαιότητα τῶν ζητημάτων, τὰ ὁποῖα ἐξετάζει ὁ σ. κινούμενος ἐντὸς περιοχῆς, ἣτις παρὰ τὴν πλουσίαν βιβλιογραφίαν, ἀπὸ ἑλληνικῆς ἐπιστημονικῆς πλευρᾶς και ἐκκλησιαστικῆς λειτουργικῆς τοποθετήσεως μᾶλλον πρέπει νὰ θεωρῆται ἐν πολλοῖς ἀνερευνήτος. Φυσικὸν εἶναι ὅτι οἱ ξένοι και δὴ και οἱ κλασσικοὶ φιλόλογοι δὲν διαθέτουν τὰς ἀναγκαίας και ἀπαραιτήτους προϋποθέσεις διὰ μίαν τοιαύτην ἐργασίαν, ἐφ' ὅσον κινοῦνται ἔξω τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως, ἣτις ὅσῳ και ἂν εἶναι ἀσαφῆς και δὲν δύναται πάντοτε νὰ τεθῆ ὡς ἀσφαλῆς βᾶσις ἐπιστημονικῆς ἐργασίας, ἐν τούτοις ὡς μακρυνὴ λειτουργικὴ, ἀγιολογικὴ και συναξαριακὴ ἀπήχησις διανοίγει πολλάκις δρόμον εἰς τὸν ἐμφορούμενον ὑπὸ τοῦ πνεύματος τῆς ὀρθοδόξου λατρείας μελετητήν. Διότι ὁ μέγας ὄγκος τῆς Βυζαντινῆς Ποιήσεως εἶναι ποίησις ὄχι ἀπλῶς θρησκευτικὴ οὔτε κἂν ἐκκλησιαστικὴ, ἀλλὰ λειτουργικὴ, Κοντάκια, Κανόνες, Ἰδιόμελα, Προσόμοια, τὰ ὁποῖα ἐψάλλοντο ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ὅσα δὲ ἐκ τούτων συμπεριελήφθησαν εἰς τὰς ἐντύπους ἐκδόσεις τῶν λειτουργικῶν βιβλίων ἐξακολουθοῦν νὰ ψάλλωνται. Ὡς χαρακτηριστικῶς λέγει ὁ σ. ἐν κατακλείδι τοῦ βιβλίου (σ. 340 - 341), τὰ ἱερὰ κείμενα, ἀποτελοῦντα ἐκκλησιαστικὴν και ἐθνικὴν κληρονομίαν μας εἶναι « τόσον ἰδικὰ μας, ὅσον και τὸ αἷμα μας ». Ἐντὸς λοιπὸν τῆς περιοχῆς ταύτης, τοῦ κόσμου τῆς ὀρθοδόξου πίστεως και τῆς ἐκκλησιαστικῆς λειτουργικῆς τάξεως, ὁ σ. κινεῖται εὐχερῶς, ὄχι μόνον ὡς Ἑλλην φιλόλογος ἀλλὰ και ὡς χριστιανὸς ὀρθόδοξος. Παρὰ τὴν ἐν σ. 331 τοῦ μετὰ χεῖρας τεύχους

¹ Ἐξεδόθησαν ἤδη τρεῖς ὀγκώδεις τόμοι και ἐτοιμάζεται ὁ τέταρτος, ἐν οἷς και ὕμνοι τοῦ Ρωμανοῦ τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενοι. Βλ. σ. 306, ὑποσ.

αυστηράν αὐτοῦ περὶ τῶν μοναχῶν κρίσιν, ἔχει μίαν ὑγιᾶ μοναστικὴν διάθεσιν καὶ εἶναι αὕτη ἀκριβῶς, ἥτις ὄχι ἀπλῶς γεννᾷ εἰς τὸν ἐπιστήμονα φιλόλογον διαφέρον πρὸς τὸ ἀντικείμενον τῆς μελέτης του, ἀλλὰ καὶ ἐμπνέει εὐλαβῆ ἀγάπην πρὸς τὴν κληρονομίαν τῆς φυλῆς του καὶ τῆς Ἐκκλησίας του. Οἱ ξένοι πολὺ ὀλίγα δύνανται νὰ ἐννοήσουν καὶ καταλάβουν περὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως καὶ ὑμνογραφίας, ἀναλύοντες τὸ γράμμα τῶν κειμένων καὶ συλλέγοντες ψήγματα μαρτυριῶν ἔξω τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς θείας Λατρείας, πολλάκις δὲ πολὺ ὀλιγώτερα ἔξ ὧσων δύνανται νὰ γνωρίζῃ εἰς ἀπλοῦς μοναχὸς καὶ εἰς ψάλτης. Διὰ τοῦτο παρὰ τὴν ἀξίειπαινον καὶ σεβαστὴν ἐργασίαν τῶν οἱ ξένοι περιπίπτουν καὶ εἰς μεγάλα σφάλματα, εἴτε ἐκ προκαταλήψεως εἴτε ἐκ κακῆς μεθόδου τὴν ὁποίαν ἀκολουθοῦν ἐν τῇ ἐργασίᾳ τῶν καὶ πάντως διότι δὲν ζοῦν τὸν κόσμον τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως. Δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας, ὅτι ἐκ τῶν περὶ τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν καὶ Ἐκκλησιαστικὴν Ὑμνογραφίαν ἐν Εὐρώπῃ εἰδικῶς ἀσχοληθέντων καὶ ἀσχολουμένων ξένων φιλόλογων καὶ μουσικολόγων οὐδεὶς εἶναι ὀρθόδοξος, ἀλλ' εἴτε ρωμαιοκαθολικοὶ εἴτε προτεστάνται, δύο δὲ ἐκ τούτων οὐδὲ κἄν χριστιανοί, ἀλλὰ ἑβραῖοι (Maas, Wellesz) ¹.

¹ Βλ. π.ἑ. σ. 305. Μ α ν δ η λ α ρ ᾶ Β., Βιβλιοκρισία. ΕΕΒΣ ΚΖ' (1957), σσ. 410-416. Καὶ ἡμετέραν ἀνέχδοτον ἀνακοίνωσιν ἐπὶ τῆς μουσικῆς τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου, κατὰ τὴν ἔκδοσιν Ε. Wellesz, γενομένην ἐν τῇ σειρᾷ τῶν ἐπιστημονικῶν ἀνακοινώσεων τοῦ ἔτους 1957 (22 Μαΐου) τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας. Ἐκ τῆς ἀνακοινώσεως ταύτης ἀποσπῶμεν τὰ ἑξῆς: « Δὲν ἠθέλησα ἀπλῶς νὰ σᾶς παρουσιάσω τὴν ἀρχαίαν μουσικὴν τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου, ἀλλ' ἐκ ταύτης λαβὼν ἀφορμὴν νὰ ὁμιλήσω περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἀξίας τῶν πορισμάτων εἰς τὰ ὁποῖα καταλήγουν οἱ ξένοι ἐρευνηταὶ τῶν περὶ τὴν Βυζαντινὴν Μουσικὴν προβλημάτων. Τὰ ἐπιχειρήματα, τὰ ὁποῖα προσεπάθησα νὰ διατυπώσω κατὰ τῆς ἐπιστημονικῆς κυρίως μεθόδου τὴν ὁποίαν ἀκολουθοῦν οἱ ξένοι, ἀντλῶν ταῦτα ἐκ τῶν ἰδίων αὐτῶν λόγων, ἔχουν βεβαίως ἀξίαν μόνον ἀρνητικὴν καὶ πόρρω ἀπέχουν νὰ θέλουν καὶ νὰ δύνανται νὰ ἀποδείξουν παντελῶς ἐσφαλμένην καὶ ἀχρηστον τὴν πολυετὴ συστηματικὴν ἐργασίαν τῶν ξένων, πολὺ δὲ περισσότερο νὰ ἀποτελέσουν γνώμονα καὶ στερεὰν κρηπίδα πρὸς θεμελίωσιν ἑλληνικῆς σχολῆς. Αἰσθάνομαι δὲ τὴν ἀνάγκην νὰ πιστεύω, ὅτι ἀκριβῶς εἰς τὸν τομέα τοῦτον πρέπει νὰ ἰδρυθῇ ἑλληνικὴ σχολή, ἐπιστημονικὴ δηλαδὴ κίνησις ἐν Ἑλλάδι καὶ ὑπὸ Ἑλλήνων, ἐπὶ τῇ βάσει ἑλληνικῶν ὀρθοδόξων προϋποθέσεων, ὅχι ἐκ πνεύματος μισαλλοδοξίας καὶ σωβινισμοῦ, ἀλλὰ διότι ἀκριβῶς πρόκειται περὶ πεδίου ἐρεύνης, κειμένου ἐντὸς τῆς ὀρθοδόξου ἑλληνικῆς πραγματικότητος... Εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἀκαδημίαν δὲν εἰσῆρχοντο οἱ ἀγεωμέτρητοι· εἰς τὸν κόσμον τῆς παραδόσεώς μας πῶς δύνανται νὰ εἰσέλθουν οἱ ἀμήτοι; Ὅταν εἰσέρχονται, παραμένουσιν ξένοι ἐν μέσῳ ξένου δι' αὐτοῦς κόσμου· θεαταὶ ἀπλῶς καὶ ὄχι θεωροί, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον μῦστα. Ὅταν δὲν λογίζονται ψυχρῶς, θαυμάζουν ἴσως, ἀλλὰ δὲν ἐννοοῦν καὶ δὲν ζοῦν τὸν κόσμον αὐτόν, ὅταν δὲ ἐπιχειρήσουν νὰ μᾶς τὸν περιγράψουν καὶ τὸν ἀναλύσουν, τότε τὸν παρουσιάζουν εἰς ἡμᾶς ἀγνώριστον. Εἶναι ἓνας κόσμος εἰς τὰ μέτρα τὰ ἰδικὰ τῶν λατινικῶς ἢ προτεστάντικῶς, ἀλλ' ὄχι ὀρθόδοξος, βυζαντινός, ἑλληνικός.»

Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης ἡ ἐργασία τοῦ καθηγητοῦ Ν. Τωμαδάκη, ἐκτὸς τῆς εἰδικῆς φιλολογικῆς σημασίας αὐτῆς, ἔχει ἀξίαν γενικωτέραν ἐξ ἐπόψεως ἐκκλησιαστικῆς καὶ λειτουργιολογικῆς, ὅσον ἀφορᾷ εἰδικώτερον εἰς τὴν Ὑμνογραφίαν. Ἐχων τις ὑπ' ὄψει τὴν ἑλληνικὴν βιβλιογραφίαν ἐπὶ τοῦ θέματος, βλέπει ὅτι μετὰ τοὺς Ἀθαν. Παπαδόπουλον - Κεραμέα, Σωφρ. Εὐστρατιάδην, Ἀδαμ. Διαμαντόπουλον καὶ Ἐμμ. Παντελάκην ὁ προαγαγὼν ἐν Ἑλλάδι τὰς περὶ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ὑμνογραφίαν σπουδὰς εἶναι ὁ συγγραφεὺς τοῦ ὑπὸ κρίσιν ἔργου¹. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ περὶ τὸν σ. Φροντιστηρίου ἐπεκρίθη², ἀλλ' εἶναι ἀξία σημειώσεως ὅσα ὁ σ. γράφει ἐν σσ. 305 § ζ', 306, 307 περὶ τῆς ἐργασίας ταύτης, ὅτι δηλαδὴ αὕτη βαίνει βελτιουμένη καὶ ὅτι ἤδη ἀπεφασίσθη ὅπως ἀναθεωρηθῆ ὁ πρῶτος τόμος, « διὰ τὰ συγχρονισθῆ πρὸς ὅλην τὴν χειρόγραφον παράδοσιν ». Τὸ ἀπὸ τῆς σ. 227 μέχρι σ. 308 τμήμα τοῦ μετὰ χεῖρας τεύχους εἶναι ἐργασία στηριζομένη κυρίως εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ 1951 ἀρξαμένην ἔκδοσιν τῶν ρωμανικῶν ὕμνων. Ἄλλως τε πολλὰ ἐν τῷ βιβλίῳ θέματα ὁ σ. ἔχει ἐξετάσει ἐν ἰδιαιτέrais μελέταις καὶ ἔχει δημοσιεύσει προγενεστέρως³. Τὸ δὲ τελευταῖον κεφάλαιον τοῦ βιβλίου (« Τὸ περιεχόμενον »), ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τῆς ἐλλείψεως ὑποσημειώσεων καὶ βιβλιογραφίας, ἀποτελεῖ πρωτότυπον μελέτην, ἣν ὁ συγγραφεὺς ὡς φιλόλογος, ποιητῆς⁴ καὶ κριτικὸς⁵ ἐπιχειρεῖ λίαν ἐπιτυχῶς.

Χωρὶς τὰ θέλωμεν τὰ μειώσωμεν τὴν ἀξίαν τοῦ ἔργου, θὰ ἔπρεπε τὰ εἰπωμεν περὶ τινος ἐλλείψεως συμμετρίας εἰς τὰ μέρη τῆς συγγραφῆς, τὴν ὁποῖαν ἄλλως τε ὁμολογεῖ καὶ ὁ σ. εἰς τὸν πρόλογον τοῦ μετὰ χεῖρας τεύχους. Φρονοῦμεν ὅτι καλῶς ἐπεξέτεινε τὰ εἰς τὸν Ρωμανὸν ἀφορῶντα, ἐφευδωλεύθη δὲ ὑπὲρ τὸ δέον εἰς τὰ ἄλλα καὶ δὴ καὶ τὰ πρότερα τοῦ περὶ Ρωμανοῦ μέρη. Οὕτω φοβούμεθα μήπως, παρὰ τὸν σκοπὸν τοῦ σ., οἱ ἀκροαταὶ αὐτοῦ (φοιτηταὶ) καὶ ἀναγνώσται δὲν κατατοπίζωνται πλήρως ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς « παραμεληθείσης » λογίας ποιήσεως τοῦ Βυζαντίου. Ἡ μεγάλη ἀγνοία, ἣτις κρατεῖ περὶ τὴν βυζαντινὴν καὶ δὴ καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν λειτουργικὴν ποίησιν καὶ τὰ συναφῆ πρὸς ταύτην ζητήματα, οὐ μόνον μεταξὺ τῶν εἰς

¹ Μὲ τὴν ὕμνογραφίαν ἡσχολήθησαν οἱ καθηγηταὶ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Π. Τρεμπέλας καὶ Ἀ. Φυτράκης. Δὲν γίνεται λόγος περὶ τῶν Ἐμμ. Πεζοπούλου, Ι. Α. Γιαννοῦτσου καὶ εἰς τινος ἄλλου, οἵτινες παρέργως ἀσχοληθέντες ἐπὶ τοῦ θέματος τοῦτου, ἠκολούθησαν πεπλανημένην ὁδὸν ἐν τῇ ἐρευνῇ των. Βλ. κριν. ἔργον, σ. 324, ὑποσ. 2. Ἐβδομηκονταπενταετηρίς τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς (1920), σσ. 499 - 516.

² Βλ. σσ. 306, 307 ὑποσ.

³ Βλ. σ. 308 ὑποσ. 1, σ. 311 ὑποσ. 1, σ. 338 ὑποσ. 3 κτλ.

⁴ Ἀποστολίδη Ἡ. Ν., Ἀνθολογία, ἐκδ. τρίτη, σσ. 523, 524.

⁵ Δημ. α. ρ. Κ. Θ., Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, ἐκδ. πρώτη, τόμ. Β', σ. 204.

ἄλλους κύκλους ἐπιστημονικῶν καὶ φιλολογικῶν διαφορόντων ἀνηκόντων, ἀλλ' οὐχὶ σπανίως καὶ μεταξὺ αὐτῶν τῶν ἐν τῷ ἱερῷ κλήρω καταλεγόμενων καὶ εὐμοιροῦντων παιδείας τινός, γεννᾷ τὴν ἀνάγκην λεπτομεροῦς καὶ διεξοδικῆς ἐξετάσεως καὶ ἐκθέσεως τῆς ὕλης καὶ δὴ καὶ ἐν βιβλίῳ, ὅπερ θηρεῦει σκοποῦς διδακτικούς. Βεβαίως δὲν παραβλέπεται ἡ ἐκ τῆς πενίας ἀδήριτος ἀνάγκη, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπέκουν οἱ Ἕλληνες ἐπιστήμονες καὶ συγγραφεῖς, οἵτινες ὑποχρεοῦνται νὰ μετρώσιν τὴν ἔκτασιν τῶν συγγραφῶν τῶν ὅχι πρὸς τὸν πῆχυν τῆς ἐπιστημοσύνης των, ἀλλὰ πρὸς τὸ πενιχρόν των βαλάντιον, πρὸ ὀφθαλμῶν ἔχοντες τὴν ἀπροθυμίαν τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ σήμερον περὶ τὴν ἀπόκτησιν καὶ μελέτην τῶν καλῶν βιβλίων.

Ἐπισημασθῆναι δεῖ ὅτι ἐν τῇ βυζαντινῇ ἐκκλησιαστικῇ ποιήσει ἰσχύει ἡ ἀρχὴ τῆς δῆθεν ἰσοσυλλαβίας καὶ ὁμοτονίας (τοῦτο, ὡς πληροφοροῦμεθα ἐν τῇ ἐσχατιᾷ ἡμῶν, ἐγένετο ἐπὶ τέλος δεκτὸν καὶ ἐν τῷ τελευταίῳ Βυζαντινολογικῷ Συνεδρίῳ ἐν Μονάχῳ) καὶ ὀρθῶς σχετίζει τὴν σιχομετρίαν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων (Κοντακίων, Κανόνων, Ἰδιομέλων, Αὐτομέλων καὶ τῶν τούτοις Προσομοίων) πρὸς τὴν μουσικὴν αὐτῶν¹. Ἄλλὰ ἡ μουσικὴ — « πρόβλημα ἐκφεύγον τῆς ἐξετάσεως τῆς παρουσίας εἰσαγωγῆς » (σ. 322), διὸ καὶ ἐλλείπει ἡ πλουσία ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἑλληνικῆ καὶ ξένης βιβλιογραφία — εἶναι πρόβλημα γενικώτερον τῶν βυζαντινολογικῶν σπουδῶν, κατ' ἄλλους μὲν λελυμένον, κατ' ἄλλους δὲ μὴ δεδωμένον λύσεως, καθ' ἡμᾶς δὲ οὔτε ὑπὸ τῶν ξένων οὔτε ὑπὸ τῶν ἡμετέρων λυθέν, παρὰ τὴν ἐκ μέρους ἐκείνων ἐπιστημονικὴν δῆθεν βεβαιότητα, ἐκ μέρους δὲ τούτων ἀφελεῖ καυχησιολογίαν, ὅτι δῆθεν δὲν ὑπάρχει πρόβλημα καὶ ὅτι πάντα ὅσα καὶ ὡς ἰσχυρίζονται σήμερον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐψάλλοντο τὰ αὐτὰ ἀπαράλλακτως καὶ ἐν τοῖς χρόνοις τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ πρότερον τούτου. Ὁ τρόπος διὰ τοῦ ὁποίου ἐξετάζεται τὸ ζήτημα ἀπὸ πλευρᾶς ἑλληνικῆς εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ρητορικὸς καὶ ἐμπειρικὸς καὶ ἄρα ἡκιστα ἐπιστημονικὸς καὶ κριτικὸς. Πρέπει νὰ εἴμεθα πολὺ ἐπιφυλακτικοὶ σήμερον ὅταν ὁμιλῶμεν περὶ βυζαντινῆς μουσικῆς ἐν τῇ Λατρείᾳ τῶν ἑλληνοφώνων ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, παρεκτός τῶν μελῶν ἐκείνων, περὶ ὧν σώζεται ὁ χαρακτηρισμὸς « μέλος ἀρχαῖον » καὶ τῶν ἐν τῇ Εἰρημολογίᾳ διασφωζομένων κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον παλαιῶν μελωδιῶν. Αὐτὸ τοῦτο τὸ ζήτημα τῶν ὀκτῶ ἤχων καὶ τῆς σχέσεως αὐτῶν καὶ τῆς ἀναγωγῆς πρὸς τοὺς τρόπους τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μουσικῆς εἶναι ἐν ἐπιμέρους ἄλλοις ζητήματι, γενικῶς μὲν ἀποδιδόμενου τοῦ καθορισμοῦ αὐτῶν εἰς τὴν κατὰ τὴν παράδοσιν μουσικὴν μεταρρυθμίσειν Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ἐνδείξεων ὅμως τούτων ὑπαρχουσῶν ἐπὶ ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων παλαιότερας ἐποχῆς, ὡς ἐπὶ παραδείγματι ἐπὶ τῶν Κοντακίων τοῦ Ρωμανοῦ².

¹ Βλ. σσ. 302, 303, 304 § γ', ε', 325 - 327, 329.

² Βλ. τοῦ μετὰ χειρὸς τεύχους σσ. 198, 206, 298, 323. Αἱ ἐπὶ τῶν Κοντακίων

Συναφές πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς ἀγνοουμένης βυζαντινῆς Μουσικῆς εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐκτελέσεως (ἐὰν ἀρμόζῃ ὁ ὅρος, προκειμένου περὶ θείας Λατρείας) τῶν ρωμανικῶν ὕμνων, τὸ ὁποῖον θίγει ὁ σ., ὀρθῶς ἀπορρίπτων διαρρήδη τὴν γνώμην περὶ δῆθεν θεατρικοῦ χαρακτήρος τῶν Κοντακίων, ἧτις μόνον εἰς ἀγνοίαν τῆς πράξεως τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας δύναται νὰ στηρίξηται καὶ παραθεώρησιν τοῦ γεγονότος, ὅτι τὰ Κοντάκια εἶναι ἀγιολογικὰ κείμενα (σ. 303). Ἐν τούτοις τὸ πρόβλημα μένει καὶ οὕτως οὐ μόνον τὴν μουσικὴν τῶν Κοντακίων ἀγνοοῦμεν, ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν ἐψάλλοντο ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ δὲν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν ἀκριβῆ γνώσιν¹. Ὁ τρόπος καθ' ὃν ψάλλεται σήμερον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τὸ ἀγνώστου πατρότητος Κοντάκιον τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου δὲν δύναται βεβαίως νὰ ἀποτελέσῃ βάσιν πρὸς λύσιν τοῦ προβλήματος, ὅταν μάλιστα ὑπάρχουν μουσικοὶ κώδικες εἰς τοὺς ὁποίους εὐρίσκεται τονισμένον δλόκληρον τὸ Κοντάκιον². Νομίζομεν ὅτι ἐὰν τεθῆ ὡς βᾶσις, ὅπερ διὰ πολλῶν ἔξωθεν καὶ ἔσωθεν μαρτυριῶν πιστοῦται, ὅτι τὸ Βυζαντινὸν ἐκκλησιαστικὸν ῥῆμα εἶναι κυρίως χορικόν, τῆς ἐκκλησίας « ἐν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ » ὕμνους τὸν Θεόν, παρέχεται ἀμυδρά τις ἀκτὶς φωτὸς πρὸς διερεῦνησιν τοῦ σκοτεινοῦ τούτου θέματος, ὅπερ κοινῶς ἀπασχολεῖ τὴν τε ἐκκλησιαστικὴν Ὑμνογραφίαν καὶ τὴν Βυζαντινὴν Μουσικὴν³.

Εἰς τὸν ὀρθρὸν ἐρευνητὴν τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας καὶ εἰδικώτερον τῆς Βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ λειτουργικῆς ποιήσεως ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, δημιουργήσαντα Σχολὴν περὶ ἑαυτὸν κατὰ τὴν παράδοσιν παλαιότερων ἀκαδημαϊκῶν διδασκάλων, ἡμέτερον δὲ ἔντιμον φίλον καὶ συνεργάτην⁴ Νικόλαον Τωμαδάκην ὀφείλεται δίκαιος ἔπαινος καὶ ἐκ μέρους τῆς

ἐνδείξεις δὲν δύναται νὰ ἔχουν πάντοτε σημασίαν διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς, ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατόν νὰ ἐτέθησαν ἐκ τῶν ὑστέρων.

¹ Βλ. σσ. 200 ὑποσ. 6, 205, 242, 266 ὑποσ. 5, 6, 267, 294, 300 ὑποσ. 1, 323.

² Βλ. σσ. 292 ὑποσ. 360, 7. Καὶ σελ. 471, σημ. 1 τοῦ παρόντος.

³ Περὶ τῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων, τὰ ὁποῖα συγκροτοῦν πλήρη ἐπιστημονικὸν κλάδον ἐρεῦνης καὶ μελέτης τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς βλ. Ἐπισκόπου Ρωγῶν Διονυσίου Ψαριανοῦ, Συμβολὴ εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἢ βυζαντινῆς Μουσικῆς (θέσις τοῦ ζητήματος), ἐν « Δίπτυχα τῆς Ὁρθοδοξίας », τόμοι Α' καὶ Β', Ἀθῆναι 1957, σσ. 154 - 160, ἐνθα προσπαθοῦμεν νὰ θέσωμεν ἐπὶ ἐπιστημονικῶν βάσεων τὸ ὄλον ζήτημα καὶ νὰ ὀρίσωμεν τὴν ἀκολουθητέαν ὁδὸν ἐν τῇ ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς καὶ κατὰ τὰς ὀρθοδόξους ἐκκλησιαστικὰς προϋποθέσεις σπουδῆ τῆς λεγομένης Βυζαντινῆς Μουσικῆς ἐν τῇ θείᾳ Λατρείᾳ τῶν ἑλληνοφώνων κυρίως ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν.

⁴ Ἀκολουθία καὶ βίος τῆς Ὁσιομάρτυρος τοῦ Χριστοῦ Μητροῦς ἡμῶν Φιλοθέης τῆς Ἀθηναίας, ψαλλομένη τῇ 19ῃ Φεβρουαρίου. Ἀνασυνταχθεῖσα καὶ διορθωθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἐπισκόπου Ρωγῶν Διονυσίου Ψαριανοῦ, μετ' Εἰσαγωγῆς Νικ. Β. Τωμαδάκη, τακτ. καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου. Ἐν Ἀθήναις 1953.

φιλολογικῆς Ἐπιστήμης καὶ ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας διὰ τὸ ἔργον αὐτοῦ καὶ τὴν συμβολὴν εἰς τὰς περὶ τὰ « ἱερὰ γράμματα » σπουδὰς, ἅμα δὲ ἐκ μέρους τῆς δευτέρας καὶ τις ὕλικὴ ἐνίσχυσις πρὸς ἀπρόσκοπον συνέχισιν τῆς ἀθηναϊκῆς ἐκδόσεως τοῦ Ρωμανοῦ καὶ τῶν ἄλλων ἐν τῷ μέλλοντι μελετημάτων τοῦ Φροντιστηρίου. Ἡμεῖς εὐχόμεθα, ἵνα ταχέως ἴδῃ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος καὶ ὁ δεύτερος τόμος τῆς Εἰσαγωγῆς εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν εἰς ὀλοκλήρωσιν συγγραφῆς χρησιμωτάτης οὐ μόνον εἰς τοὺς « ἀρχαίους » τοῦ σ., ἀλλὰ καὶ εἰς πάντα λόγιον καὶ δὴ καὶ περὶ τὰ ἐκκλησιαστικά διατρίβοντα καὶ ἐν τῇ τάξει τοῦ ἱεροῦ Κλήρου καταλεγόμενον.

Ἐν τῷ ἱερῷ Ἐπισκοπεῖῳ Κοζάνης τῇ 15ῃ Δεκεμβρίου 1958.

† Ο ΣΕΡΒΙΩΝ ΚΑΙ ΚΟΖΑΝΗΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ

Alberto M. Ammann S.J., La pittura sacra bizantina. Saggi. Roma, 1957 (Pontificium Institutum Orientalium Studiorum), σελ. 216 μετὰ 41 εἰκόνων ἐκτὸς κειμένου.

Τὸ βιβλίον τοῦτο τοῦ πατρὸς Ammann προορίζεται, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, διὰ τοὺς σπουδαστὰς τοῦ Ἰνστιτούτου, ὅπου οὗτος διδάσκει. Τὸ ἔργον τοῦ ὁ συγγρ. χαρακτηρίζει μὲ τὸν ὑπότιτλον Δοκίμια (Saggi), σκοπὸς τῶν ὁποίων εἶναι, ὡς λέγει εἰς τὸν πρόλογόν του, νὰ ἐξηγήσουν « τὴν καλλιτεχνικὴν καὶ ἰδεολογικὴν ἐξέλιξιν τῆς θρησκευτικῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς ».

Τὴν ὅλην ἱστορίαν τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς διαιρεῖ ὁ σ. εἰς τρεῖς μεγάλας περιόδους, μεταξὺ τῶν ὁποίων εὐρίσκουν θέσιν δύο παρεμβολαὶ (intermezzi) ὡς ἑξῆς: Περίοδος Α'. Ἐκ τῆς ἰδρύσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς Εἰκονομαχίας (325-727), Παρεμβολὴ Α': Εἰκονομαχία, Περίοδος Β': Ἐποχὴ τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν Κομνηνῶν (867-1204), Παρεμβολὴ Β': Ἡ ἐποχὴ τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1204-1261), Περίοδος Γ': Ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων (1261-1453).

Ἡ πρωτοτυπία τοῦ διαγράμματος αὐτοῦ ἔγκειται κυρίως εἰς τὰς μεταξὺ τῶν τριῶν μεγάλων περιόδων δύο παρεμβολάς, αἱ ὁποῖαι ὅμως πρέπει νὰ ὀμολογηθῇ ὅτι, κατὰ τὴν γνώμην μου τοῦλάχιστον, οὐδένα πρακτικὸν σκοπὸν ἐκπληρώνουν. Εἶναι βεβαίως ἀληθές ὅτι τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν, λήγουσαν οὐσιαστικῶς μὲ τὸν θάνατον τοῦ Ἰουστινιανοῦ (565), καὶ τὴν κυρίως βυζαντινὴν, ἀρχομένην μὲ τὴν ἄνοδον εἰς τὸν θρόνον τοῦ Βασιλείου Α' τοῦ Ἰδρυτοῦ τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας (867), χωρίζει μία περίοδος, τῆς ὁποίας ἡ τέχνη δὲν δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ οὔτε ὡς παλαιοχρι-